

14. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 975 с.
15. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія / В.Ф. Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, 1997. – 416 с.
16. Тищик Б.Й. Українська Центральна Рада: воєнна політика та військове будівництво (1917-1918 рр.) / Б.Й. Тищик // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Випуск 37. – С. 126-133.
17. Ткачук П.П. Еволюція поглядів М. Грушевського щодо процесу військового будівництва УНР / П.П. Ткачук // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. / Ред. Л.Є. Дешинський. – Львів, 2007. – С. 89-93.
18. Христюк П.О. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917 – 1920 рр.: У 4-х т. / П.О. Христюк. – Прага, 1921. – Т. 1. – 152 с.
19. Шаповал М.Ю. Військо української республіки / М.Ю. Шаповал // Відродження. – Київ, 1918. – Ч. 3. – 29 (16) березня.
20. Шаповал М.Ю. Військо і революція (Соціологічний нарис) / М.Ю. Шаповал. – Прага; Львів, 1923. – 24 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія та історіографія соціальних рухів доби Української революції.

Шевченко Борис Леонідович – молодший науковий співробітник відділу історії Кіровоградського обласного краєзнавчого музею.

Наукові інтереси: історія та історіографія військового будівництва в Україні 1917 – 1921 рр.

УДК 930.1(477–25) (18/19)

М. П. ДРАГОМАНОВ ЯК КРИТИК НАРОДНИЦЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Олександр КІЯН (Кіровоград)

У статті на основі впровадження джерельних свідчень архівного походження, висвітлено оцінку Михайлом Драгомановим стану розвитку української історичної науки 60 – 70-х років XIX століття.

Ключові слова: українська історіографія, М. Драгоманов, народознавство, історія України.

В статье, на основе использования источниковых свидетельств архивного происхождения, отражена оценка Михаилом Драгомановым состояния развития украинской исторической науки 60 – 70-х годов XIX столетия.

Ключевые слова: историография, М. П. Драгоманов, народничество, история Украины.

In the article, on the basis of the use of source certificates of the archived origin, an estimation is reflected by Mikhail Dragomanov development of Ukrainian historical science of 60 – 70-th years of XIX century.

Keywords. historiography, M. P. Dragomanov, populism, history of Ukraine.

Для розуміння мотивів і характеру розвитку української історичної науки другої половини XIX століття непересічну роль мають аналітичні праці її класиків. В історіографічному контексті особливо важливими для визначення оцінки творчості В. Антоновича сучасниками є спостереження М. Драгоманова, людини,

що не лише читала його твори, але й співпрацювала з ним науково. На жаль, виняткова більшість дослідників буде свої висновки на основі “Чудацьких думок про українську національну справу”, опублікованих на початку 90-х років XIX століття, коли між Драгомановим та Антоновичем виникли певні непорозуміння, зумовлені розходженнями політичного характеру [1, с. 98–99]. Тим часом, наприкінці 60-х – на початку 70-х років, коли Драгоманов, за власним свідченням, “поділяв багато бажань та ідей українських націоналістів” [2, с. 10], він дає значно зваженішу і менш емоційну характеристику Антоновичу як історику. Йдеться насамперед про об’ємний історіографічний синтез Драгоманова “Новые исследования в южнорусской истории”, написаний ним у зазначений проміжок часу безпосередньо під враженням змісту тогочасних видань з української історії. Автентичний рукопис цього незавершеного твору Драгоманова відшуканий нами в архівному фонді Інституту рукописів Наукової бібліотеки ім. В. Вернадського дає дещо іншу інтерпретацію принаймні ранніх студій Антоновича. Передусім, Драгоманов підкреслює, що в умовах тогочасної Росії вже сама постановка проблеми “южнорусской” історії є досить сміливим кроком, оскільки навіть чимало “горячих украинских патриотов, боясь навлечь на себя упреки и подозрения, которые ведут за собою многие и практические неудобства”, уважають за краще не чіпати цю дражливу тему й ухиляються “объективно освещать жизнь и историю малороссийского народа” [3, арк. 15 зв.).

А тим часом, підкреслює далі Драгоманов, український народ “должен выработать себе совершенно самостоятельную культуру и литературу, как чешский, польский, сербский...”, і без ґрунтовної розробки історії ця ідея “обречена в своей основе” [3, арк. 16]. Саме через цю призму Драгоманов оцінює твори Антоновича, якого він поряд з Костомаровим називає “піонерами” наукового дослідження українського історичного минулого, а ранні праці кваліфікує як “выдающиеся, которые вносят много нового в историю Южной Руси” [3, арк. 46 зв.]. Для ствердження цієї тези Драгоманов піддає аналізу джерельну базу його дослідження, зокрема такі праці Антоновича, як “Исследование о казачестве по актам с 1500 по 1648 г.г.”, “Об окольной шляхте” і “Последние времена казачества на Правой стороне Днепра по актам с 1671 по 1716 г.г.”. На думку Драгоманова, “провинциальное происхождение названных исследований имеет выгодные стороны. Все они составлены по архивным источникам Киева. Провинциальные же архивы почти вовсе не заключают фактов внешней, государственной истории народа, но зато имеют груды материалов для социальной стороны истории, материалов, которые ведут в самую глубь народной жизни” [3, арк. 47]. Очевидно, що Драгоманов досить схвально поставився до уподобуваної Антоновичем соціальної тематики, закидаючи зауваження тільки в тому, що використані ним методичні принципи в зазначених дослідженнях “отличаются излишней краткостью общих выводов, излишней изолированностью задач и отсутствием сравнительного обобщения” [3, арк. 47 зв.]. Аналізуючи історичні дослідження Антоновича, Драгоманов також підкреслює, що всі вони “имеют внутреннюю связь между собой и видимо проникнуты одной идеей”, яка стверджується “искусной группировкой фактов” [3, арк. 48]. Що стосується змісту самої домінуючої ідеї в історичній концепції Антоновича, то вона, на думку Драгоманова, розкривається в прагненні історика показати “стремление южнорусского народа к личной свободе и самоутверждению, которое проходит через всю южнорусскую историю и обнимает собою все сословия” [3, арк. 50].

До найбільших здобутків Антоновича в царині української історії Драгоманов відносить його принципову критику польсько-російської теорії про обезлюднення простору України в часи монгольського наїзду, під час аналізу якої він стверджує думку, що підхід історика до проблеми “составляет полную противоположность мнениям, по которым южнорусская Украина является опустевшей после татарского погрома и потом заселена под гетманами литовскими” [125, арк. 52 зв.]. Драгоманов також схвально сприйняв загальну концепцію Антоновича стосовно суспільного розвитку України після Люблінської унії. Говорячи про спостереження Антоновича з приводу недосконалості громадських засад українського життя, він особливо виділяє думку історика про

негативний вплив фактора денационалізації на українське історичне буття. “Если главная причина отставания общественного развития Юго-Западной России есть ополчение и окатоличивание аристократии, – констатует Драгоманов, – то главнейшая вина этого лежит, как справедливо полагает г. Антонович, в сравнительно слабом умственном развитии народа, который не мог удержать за своей народностью и верой высшие свои слои, и, конечно, в тех географических и международных условиях, в которых находился этот народ в XVI веке, которые не дали ему развить прочную и широкую народную культуру” [3, арк. 53].

Увагу Драгоманова привернула також теорія походження українського козацтва в історичній схемі Антоновича, яку він схвалює в плані постановки проблеми, і широта джерельної бази для її наукового пояснення, але критикує головне ідейне положення Антоновича, згідно з яким українське козацтво постало з давньослов'янського віча, і вся подальша його історія є “протест в обороні вільної громади”. “Антонович, – уважає Драгоманов, – напрасно полагает, что казачье ополчение составлялось исключительно из общин” [3, арк. 60]. Сам він дотримувався думки, що козаччина зумовлена протестом проти соціальних порядків і колонізаційним процесом, а цей процес увібрав у себе не лише “вільні громади”, але й усі прошарки українського населення [3, арк. 51 зв.].

Тільки із середини 80-х років оцінки Драгоманова щодо діяльності Антоновича на ниві історичної науки видозмінюються. Вони зростають у міру політичного “полівіння” Драгоманова й знайомства з новітніми здобутками так званого “соціологічного” напрямку західноєвропейської історичної думки. Ця переоцінка простежується спочатку в епістолярних матеріалах, де він, не заперечуючи талант Антоновича як науковця і його заслуг у дослідження української історії, робить йому перші закиди методологічного характеру. В одному з листів до М. Павлика Драгоманов, тим часом, писав: “Київська компанія завжди була не дуже міцна з боку теорії. А, власне, розумний і скільки-небудь освітлений чоловік у них був і єсть тільки В.Б. Антонович. Так то чоловік в останні роки зовсім одставший од Європи навіть науково (він все стоїть на теорії “національних духів” і “фактів” і нинішні методи соціологічного порівняння зве “плаванням по безбрежному морю...” [4, с. 96]. Подібні думки Драгоманова знаходимо також у листі до І.Франка, де він констатує, що “наукова вартість Антоновича в останні часи стала понижуватись, бо він зостався при старій “прагматичній” історії та при філософії “національних духів” [5, с. 227]. Критичні зауваги Драгоманова стосовно наукових досліджень Антоновича були в концентрованому вигляді сформульовані ним в одному з найважливіших для його спадщини політико-історичному трактаті “Чудацькі думки: листи на увагу всім мудрим людям через редакцію “Народу”, опублікованих у 17-ти номерах львівського часопису “Народ”, редактованого І. Франком та М. Павликом, а наступного 1892 року випущеного особним виданням під назвою “Чудацькі думки про українську національну справу”. У цій праці Драгоманов дав убивчо лаконічну характеристику сучасної йому української історіографії, котру він загалом оцінив як таку, що “рухливістю не виблискує” [6, с. 481].

Драгоманов указує, що подібна ситуація в українській історичній думці не є винятком в європейській історіографії й зумовлена станом еволюції історичної науки в Західній Європі, “де тепер нема цільних світоглядів, як наприклад, гегелівська філософія, а наукові погляди роздрібнені і їх нелегко звести до купи, і де в писаннях одних і тих же великих розумів нашого часу можна побачити немало противомовного” [6, с. 483]. Ці методологічні негаразди, на думку Драгоманова, в Україні ще більше підсилюються урядовими утисками на українську національність, що негативно впливають на характер науки, бо вони “примушують українських дослідників “переоцінювати вартість національності в історії й житті” [339, с. 484]. Відштовхуючись від цих узагальнень, чомусь не врахованих інтерпретаторами творчості Драгоманова, він і дає характеристику найвидатнішим адептам української народницької історіографії, у тому числі й Антоновичу, який посідає серед них перше місце й праці якого “дають хороший матеріал для історії України” [6, с. 488]. Як і в попередніх розвідках, Драгоманов підкреслює сильні сторони Антоновича як історика-аналітика насамперед у джерельно-евристичній

сфері, у доборі фактів, але робить йому закид у недостатньому нахилі до синтезу, у тому, що він “мов навмисне обходить усі ідейні боки історії, виводи з фактів, порівняння з історією других народів...” [339, с. 488]. Такий методологічний підхід, на думку Драгоманова, є суттєвою слабкістю історичних праць Антоновича, оскільки факти без ідейних узагальнень можуть інтерпретуватись як завгодно, у тому числі й “обрусителями” українського народу.

В одному із своїх найблискуліших творів “Історична Польща і великоруська демократія” він стверджує, що “українські історики не жаліють своїх предків, виставляють аристократичні ідеї в козацьких лібералів і федералістів від Виговських до Мазепи, але не врівноважують (завдяки цензурі) ці недоліки антимосковських партій яскравим зображенням “прелести московской политики и ее предательства относительно Запорожья и черни, поддержавших Москву из ненависти к панству, хотя бы и либеральному. Московские же историки с удовольствием подхватывают обличение украинских демократов против “изменников” Москвы...” [6, с. 18]. Як приклад, Драгоманов дає оцінку одній, як уважає, з “ліпших і найстаранніше оброблених праць Антоновича “Останні роки козацтва на правій стороні Дніпра”. “Там, – констатує Драгоманов, – прекрасно показано, коли й де був Палій, кого коли побили його козаки й ін. Не видно тільки які, власне, порядки були в “Паліївській державі”, що там робили люди щодня, як господарювали й ін., не натягнуто на те, яке місце займала та “Паліївська держава” по своїм внутрішнім порядкам і культурі в ряді других форм громадського життя європейських народів” [6, с. 489]. Ці критичні зауваження Драгоманова розцінюються в сучасній історіографії дещо однобічно, як несприйняття буцімто ним рецепції Антоновича стосовно українського історичного процесу, що у своїй основі є складником “національного міфу” й не більше [7, с. 302–306]. Але такого виду коментарі не враховують повною мірою зміст і характер праць Антоновича, який не лише не виступає в них “миротворцем”, а є надзвичайно суворим критиком в оцінці українського історичного життя, закидаючи українцям “брак культури”, “історичної інтуїції”, зараховуючи їх у розряд “бездержавних народів”, а отже, “неісторичних народів” [8, с. 30]. Мало в’яжуться також з реальним змістом наукової спадщини Антоновича думки Драгоманова стосовно відсутності належної уваги до внутрішньої, соціальної історії. Неупереджений перегляд творів Антоновича якраз переконливо показує, що основа його науково-історичних уподобань лежить у царині соціальних стосунків. Козацтво як суспільна сила, селянство, шляхта як стани, міська громада, соціальні рухи, колонізаційні процеси, – ось ті процеси, на яких концентрувалася дослідницька увага історика. Один лише перелік опрацьованих ним тем соціального гатунку чітко показує, що не тільки зовнішня історія, як стверджує Драгоманов, була основним предметом досліджень Антоновича, а навпаки, уперше в українській історичній науці, напровагу, скажімо, Костомарову, в якого внутрішня історія грає у викладі підпорядковувальну роль щодо історії політичної, в Антоновича історія фактична якраз слугує ілюстрацією й поясненням до аналізу процесів соціальних [8, с. 30]. Важко також погодитися з драгоманівською тезою стосовно бездейності історичних праць Антоновича, оскільки саме він, услід за Костомаровим, окреслив провідні ідеї українського буття, а саме – громадську рівність і демократизм та, відшуковуючи їх у давньоруському суспільному устрої, з послідовністю переконаного в правоті справи вченого проводить їх через усю українську історію і навіть прагне довести їх практично через свою безпосередню громадську діяльність. Тому доцільніше було б говорити про незавершеність тверджень Антоновича чи слабкість його окремої аргументації, як, скажімо, при постановці проблеми походження козацьких ватаг із староруської общинної організації, але не забувати при цьому, що це все-таки є спроба конструювати поняття української історії, а отже, етап у розвитку нових історико-національних ідей. Цікаво, що, критикуючи Антоновича за нехтування соціологічних мотивів в українській історії та правильно сформулювавши потребу загально-історичного синтезу, Драгоманов приводить і власну періодизацію української історії, котру сучасна дослідниця В.Смілянська кваліфікує як “програму історичних досліджень” [9, с. 192]. Не вдаючись у детальний розгляд цієї періодизації, де Драгоманов поділяє історію

України на добу княжо-городську, феодально-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (з виділенням цісарсько- і конституційно-австрійської) [6, с. 490], усе-таки зауважимо, що вона збудована переважно на ознаках зовнішньополітичної еволюції (те, за що Драгоманов дорікає Антоновичу як історику); і “соціологічний принцип”, про який так багато веде мову опонент Антоновича, не витриманий навіть декларативно. Тому й не дивно, що драгоманівська періодизація української історії не справила особливого враження в подальшому процесі розвитку української історичної науки та навіть дисонує з дійсно соціологічною схемою історії України-Руси М. Грушевського.

Звичайно, деякі критичні зауваження Драгоманова стосовно Антоновича й української історичної науки цілком слушні, зокрема в тій частині, де говорить про слабкий зв'язок національних досліджень із загальноєвропейською історією, ігнорування порівняльно-історичної методи й особливо переоцінку ролі козацтва як альфи та омеги українського історичного процесу. Але ця критика не відзначається особливою ясністю і конструктивністю та більшою мірою свідчить про еволюцію історичних уявлень самого Драгоманова. Тому можна погодитись із думкою Юліана Бачинського, що, критикуючи Костомарова, Антоновича та інших сучасних йому українських істориків, Драгоманов “критикує почасти сам свої молодечі, доемігрантські погляди на українство і відповідно український історичний процес” [10, с. 115].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ненадруковані листи В. Антоновича до Ф. К. Вовка // Український історик. – 1989. – 1–3 (101–103). – С. 98–100.
2. Драгоманов М. П. Автобіографія. – К., 1917. – 57 с.
3. Драгоманов М. П. Новые исследования южнорусской истории (60-е гг. XIX ст.) – Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 172. – Спр. 2. – Арк. 1–137.
4. Павлик М. Листування М. Драгоманова. – Варшава, 1932. – Т. 1. – С. 92–110.
5. Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. – К., 1928. – Т. 1. – 227 с.
6. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране. – К.: Либідь. – 1991. – 682 с.
7. Скульчик С. О. Національний міф чи історія. М. П. Драгоманов як критик сучасної йому історіографії // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 302–307.
8. Антонович Володимир. Бесіди про часи козацькі на Україні. – Коломия, 1912. – 112 с.
9. Смілянська В. Л. Батьки і діти (Микола Костомаров очима Михайла Драгоманова) // Штрихи до наукового портрети Михайла Драгоманова. – К., 1991. – С. 184–199.
10. Бачинський Ю. Україна *irredenta*. – Берлін, 1924. – 218 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кіян Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історіографія, методологія історії та методи історичних досліджень.

УДК 327 (477) "1720"

СЕНАТСЬКИЙ УКАЗ 1720 РОКУ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Олександр ЛУКАШЕВИЧ (Кіровоград)

Стаття присвячена питанню про правовий статус української мови в Російській імперії I чверті ХVІІІ ст. Історіографічний аналіз допоміг автору зробити висновок про те, що тема потребує розгляду в контексті